

**Kościół luterański
na ziemiach polskich (XVI-XX w.)
[t. 1] W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów
[t. 2] Pod zaborami i obcym panowaniem
[t. 3] W ramach Rzeczypospolitej, państw ościennych
i na emigracji,**

Red. naukowa Jarosław Kłaczek, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń
2012, ss. 265, 351, 388.

Pod koniec 2012 r. w toruńskim Wydawnictwie Adam Marszałek ukazało się 3-tomowe opracowanie *Kościół luterański na ziemiach polskich (XVI-XX w.)* pod redakcją naukową Jarosława Kłaczka, autora wielu prac z zakresu historii polskiego ewangelicyzmu i protestantyzmu.

Tom pierwszy otwiera *Słowo przewodnie* ks. bpa Jana Szarka, który podkreśla, iż cenna inicjatywa historyków, badających dzieje polskiego luteranizmu, przygotowana została z okazji 500-lecia Reformacji, wpisując się w kalendarz obchodów „Dekady Marcina Lutra” (2007-2017). Do zainteresowania się prezentowaną pozycją mogą zachęcić uwagi J. Kłaczka. We *Wstępie* redaktor zaznacza, iż opracowanie *Kościół luterański...* dotyczy nie tylko dziejów politycznych, które decydowały o obliczu luteranizmu w poszczególnych wiekach, ale także problematyki społecznej, demograficznej, obyczajowej różnorodnych grup i skupisk luterańskich, organizujących się na ziemiach polskich począwszy od czasów Reformacji. Poza tym uwzględniona została również tematyka rozwoju architektury oraz piśmiennictwa – materialnych przejawów odmienności konfesyjnej luterańskiej społeczności. Należy podkreślić, że jest to pierwsza w polskiej historiografii praca, która w tak różnorodnych aspektach obrazuje rozwój luteranizmu na ziemiach polskich, od jego początków po współczesność.

W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów

Pierwszy tom przedstawia zarys historii luteranizmu w Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz w Prusach Książęcych, wasalnych wobec Polski do połowy XVII wieku. Hasła reformatorskie Marcina Lutra dotarły na ziemie polskie dosyć szybko i spotkały się z przychylnym przyjęciem, zwłaszcza w dużych miastach – Poznaniu, Toruniu, Gdańsku, Krakowie. Jak pisze Jacek

Wijaczka: *W połowie XVI wieku mogło wydawać się, że pełny sukces reformacji (luteranizmu) jest w Koronie tylko kwestią czasu* (t. 1, s. 14). W swoim omówieniu autor ukazuje rozwój społeczności luteranckich w Wielkopolsce, Prusach Królewskich, w Małopolsce oraz na Mazowszu, a także zarysowuje różnorodne uwarunkowania, które zadecydowały, iż optymistyczne przewidywania nie mogły się spełnić. Oprócz działań kontrreformacyjnych i wzrastającej nietolerancji wymienić można również trudności w tworzeniu jednolitej organizacji kościelnej w Koronie oraz partykularyzm luteranizmu w poszczególnych regionach. Wzrost znaczenia luteranów w czasach Stanisława Augusta przypiętowany został pojawieniem się w pejzażu stolicy kościoła Świętej Trójcy (1781), przy którym zaczęła rozwijać się prężna parafia ewangelicka. W następnych stuleciach odegrała ona ważną rolę w historii warszawskiej społeczności i w dziejach polskiego luteranizmu.

Tomasz Kempa przedstawił rozwój zborów luteranckich w Wielkim Księstwie Litewskim, gdzie ze względu na wcześniejsze współistnienie różnych wyznań (prawosławie, islam), zwolennicy Lutera mogli liczyć na względną tolerancję. Większe skupiska luteranów powstały przede wszystkim w Wilnie i Kownie. Autor dużo uwagi poświęca zagadnieniu organizowania parafii w dobrach magnackich oraz szlacheckich na terenach litewskich, w tym także na Żmudzi.

Specyfikę Kościoła luteranckiego w Prusach Książęcych (od 1701 r. Prusach Wschodnich, należących do Królestwa Pruskiego) omówił Janusz Malłek. Przedstawił poszczególne etapy rozwoju państwowej organizacji kościelnej – od kontaktów i ustaleń księcia Albrechta z samym Marcinem Lutrem, poprzez zatwierdzenie *Ordynacji kościelnej* i *Agendy*, aż po system dyscyplinowania wiernych w zakresie wykonywania obowiązków religijnych (wizytacje parafii biskupstwa sambijskiego i pomezjańskiego). Jednak w związku z postępującym uprawomocnieniem wyznania ewangelicko-reformowanego na początku XIX wieku luteranizm przestał być główną religią państwową w dawnych Prusach Książęcych, co zostało usankcjonowane unią pomiędzy kościołem luteranckim i ewangelicko-reformowanym w 1817 r.

Osiągnięcia kościelnej architektury luteranckiej przedstawił Jan Harasimowicz na przykładach kościołów drewnianych, adaptowanych budowli świeckich (m.in. we Wschowie) oraz kościołów murowanych wznoszonych zgodnie z ówczesnymi trendami europejskimi. Wśród tych ostatnich na szczególną uwagę zasługuje Kościół Świętej Trójcy w Warszawie, wzniesiony

według projektu architekta saskiego Simona G. Zuga (1781), uznawany za budowlę reprezentacyjną XVIII-wiecznej stolicy.

Janusz T. Maciuszko omawia czynniki rozwoju piśmiennictwa ewangelickiego w XVI-XVIII wieku, wśród których ważną sprawą było przybliżenie wiernym Ewangelii oraz wprowadzenie mowy kościelnej zrozumiałej dla wszystkich. Autor przedstawia książki ewangelickie wydawane od czasów Reformacji w języku polskim, takie jak wyznania wiary, postylle i katechizmy, przekłady Pisma św., kancjonały, poradniki, podręczniki. Charakteryzuje także dynamikę rozwoju poszczególnych typów piśmiennictwa w kolejnych stuleciach.

Pod zaborami i obcym panowaniem

Drugi tom poświęcony został czasom, gdy wskutek rozbiorów skończyła się epoka państwa polsko-litewskiego, a Kościoły luterańskie zostały włączone w struktury kościelne państw zaborczych. Autorzy przedstawili w tym tomie skomplikowane i trudne dzieje luteranów, zarówno o polskich, jak i niemieckich korzeniach, którzy zmuszeni byli funkcjonować i kształtować swoją konfesję w obrębie państwowości austriackiej, pruskiej i rosyjskiej. Począwszy od 1772 do 1918 r. rozwój polskiego luteranizmu przebiegał odmiennie na terenach Pomorza Gdańskiego, w Wielkopolsce, na Mazurach, na Śląsku Cieszyńskim, a także na ziemiach zależnych od Rosji. Trzeba zaznaczyć, że odbywało się to na tle XIX-wiecznych procesów budzenia się świadomości narodowej. Wśród protestantów egzystujących na ziemiach historycznie polskich prowadziło to również do polaryzacji – przede wszystkim na ugrupowania niemieckie i polskie.

Tadeusz Stegner zajął się badaniem losów ewangelików w Królestwie Polskim oraz w Galicji. Przedstawił ich próby zbudowania polskiego Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, współpracę z ewangelikami wyznania kalwińskiego oraz procesy polonizacyjne przybywających, w poszukiwaniu lepszych warunków życia, osadników niemieckich. Autor uwzględnił w swoim szkicu rolę, jaką odegrali czołowi przedstawiciele XIX i XX-wiecznego polskiego ewangelicyzmu: ks. Leopold Otto oraz kontynuator jego idei stworzenia silnego polskiego protestantyzmu – ks. Juliusz Bursche.

W jaki sposób parafie luterańskie Pomorza Gdańskiego zostały przyłączone po kolejnych zaborach do pruskiego Ewangelickiego Kościoła Unijnego – przedstawił Piotr Birecki. Scharakteryzował jednocześnie przemiany struktur kościelnych prowincji Prusy Zachodnie, podporządkowanych administracji państwowej.

Agnieszka Zielińska omówiła losy Kościołów ewangelickich w Wielkopolsce w latach 1815-1920, gdzie również ewangelicy augsburscy zostali włączeni do społeczności Ewangelickiego Kościoła Unijnego, który odgrywał znaczną rolę w procesach germanizacyjnych nielicznej grupy polskich ewangelików, żyjących głównie na południowych terenach tej dzielnicy. Autorka uwzględniła w swoim opracowaniu także zagadnienia związane z wielkopolskimi staroluteranami. Scharakteryzowała symptomy XIX-wiecznej sekularyzacji życia codziennego wiernych. Opisała przeciwdziałania podejmowane przez administrację kościelną.

Grzegorz Jasiński przedstawił specyfikę, wchodzących w skład Ewangelickiego Kościoła Unijnego w Prusach, parafii na Mazurach. Omówił ich sieć oraz jej gwałtowny rozwój na przełomie XIX i XX w. związany z procesami modernizacji kraju. Dużo miejsca poświęcił religijności mazurskiej, w tym ukształtowaniu się ruchu gromadkarskiego, który zdobył wśród nich znaczną popularność. Omówił rolę języka polskiego, pełniącego przez dużą część XIX w. funkcję „języka kościelnego”, co przy przywiązaniu Mazurów do Kościoła bardzo wstrzymywało procesy germanizacyjne. Jednak u schyłku XIX w., wraz z zmianami cywilizacyjnymi, ich związek z państwem prusko-niemieckim stawał się coraz silniejszy. Fenomenem, niespotykanym na innych terenach polskojęzycznych (praktycznie do 1914), był ruch wydawniczy w języku polskim – głównie publikacji religijnych, w którym licznie uczestniczyli mazurscy duchowni. Im też poświęcił krótkie, prozopograficzne opracowanie.

Historię luteranizmu na Śląsku Cieszyńskim przedstawiła Elżbieta Szyzłak – począwszy od XVI-wiecznego ugruntowania nowego prądu religijnego wśród cieszyńskiego społeczeństwa, poprzez przyznanie równouprawnienia ewangelikom w monarchii austro-węgierskiej, po zaangażowanie cieszyńskich luteranów w procesy odrodzenia narodowego i aktywny udział w obronie polskości na Śląsku. Autorka ukazuje rozdzielenie cieszyńskiego luteranizmu po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r., w tym powstanie z polskich zborów zaolziańskich Augsburgskiego Kościoła Ewangelickiego na Wschodnim Śląsku w Czechosłowacji (1922 r.), utrzymującego ścisłą łączność z cieszyńskimi ewangelikami.

Piotr Birecki udokumentował różnorodność luterńskiej architektury na przykładzie XVIII i XIX-wiecznych budowli kościelnych wznoszonych w dzielnicach państwa pruskiego, w tym na terenach Pomorza (m.in. Grudziądz, Sopot) oraz Górnego Śląska (m.in. Królewska Huta, Tarnowskie Gó-

ry, Pszczyna, Katowice), a także w obrębie Śląska Cieszyńskiego (m.in. Cieszyn, Wisła, Skoczów, Ustrón, Bielsko) oraz w Galicji (m.in. domy modlitwy w Jarosławiu, Brodach, Zamościu).

W ramach Rzeczypospolitej, państw ościennych i na emigracji

Trzeci tom dotyczy losów polskich oraz zamieszkujących polskie ziemie luteranów w XX wieku, na tle rzeczywistości europejskiej ukształtowanej po I wojnie światowej, na tle wydarzeń II wojny światowej oraz po 1945 roku. Kościoły luterzańskie i wyrosłe z tradycji luterńskiej, stanowiące części struktur kościelnych państw zaborczych, po 1918 r. stanęły przed koniecznością ponownego zorganizowania się w niepodległym państwie polskim. Z powodu znacznego udziału ilościowego wiernych narodowości niemieckiej oraz różnych tradycji konfesyjnych nie mogło dojść w II Rzeczypospolitej do powstania jednego Kościoła ewangelickiego. W nowej sytuacji dziejowej, powstałej w wyniku pojawienia się antychrześcijańskich systemów totalitarnych, głównie narodowego socjalizmu, dochodziło do politycznego wykorzystywania niemieckojęzycznych wiernych zamieszkujących tereny Rzeczypospolitej.

Elżbieta Alabrudzińska przedstawiła ukształtowanie oraz charakter Kościołów luterzańskich w międzywojennej Polsce, w tym: Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego pod przewodnictwem biskupa Juliusza Burschego; galicyjskiego (z wyłączeniem polskiej grupy krakowskiego zboru) Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego i Helweckiego Wyznania oraz, kontynuującego tradycje staroluterzańskie, nielicznego Kościoła Ewangelicko-Luterńskiego w zachodniej Polsce. Kościół Ewangelicko-Augsburski objął swym zasięgiem w mniejszym lub większym stopniu całość ziem międzywojennej Polski, w tym m.in. część Śląska Cieszyńskiego i Wileńszczyznę. Ważnym, dla jego funkcjonowania, osiągnięciem było podpisanie w 1936 r. przez Prezydenta RP dekretu o stosunku państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego oraz uchwalenie Zasadniczego Prawa Wewnętrznego, regulującego organizację i działalność kościelną.

Charakterystykę Kościołów unijnych, powstałych w Polsce po 1918 r., wywodzących się z tradycji pruskiego Kościoła unijnego, przedstawił Jarosław Klaczkow. Zarówno Ewangelicki Kościół Unijny, działający w województwach poznańskim i pomorskim, jak i Ewangelicki Kościół Unijny na Polskim Górnym Śląsku, prowadziły politykę dążącą do zachowania wśród wiernych tożsamości niemieckiej. Wyrazem tego była m.in. bogata działal-

ność wydawnicza – ukazywało się sporo pism niemieckojęzycznych i gazet kościelnych, przeznaczonych dla ewangelików unijnych w Polsce.

Grzegorz Jasiński skoncentrował się na losach Kościoła ewangelickiego na Mazurach w latach 1914-1945. Ukazał przemiany świadomościowe zachodzące wśród ludności mazurskiej. W okresie międzywojennym spowodowały one, że, z wyjątkiem niewielkich grup, Mazurzy utożsamiali się już z narodem i państwem niemieckim. Proces ten definitywnie zakończył się w okresie hitlerowskim. Ludność mazurska (i część pracujących tam duchownych) nadal zachowała tradycje neopietystyczne, wyrażające się w kontynuacji silnych ruchów gromadkarskich. W okresie hitlerowskim, w czasie „walki kościelnej” spowodowało to silne poparcie, opozycyjnego wobec nazistowskich „Niemieckich Chrześcijan”, „Kościoła Wyznającego”. I temu zagadnieniu poświęcona jest część rozdziału. Fragment dotyczący Kościoła na Mazurach uzupełnia opis jego społecznej i charytatywnej działalności na tym terenie.

Zagadnienia związane z funkcjonowaniem Kościołów ewangelickich na okupowanych w czasie II wojny światowej ziemiach polskich przedstawiła Sylwia Grochowina. Ostatecznym celem polityki kościelnej Trzeciej Rzeszy było nadanie niemieckiego charakteru ewangelickiemu Kościołowi organizowanemu na zajętych terenach. W związku z powyższym ostre represje dotknęły parafie oraz polskich księży ewangelickich, z których wielu zostało aresztowanych, wielu również poniosło śmierć, w tym biskup Juliusz Bursche, który zginął w 1942 r. w Berlinie. Również na obszarach wschodnich, zajętych przez wojska sowieckie, miały miejsce aresztowania księży ewangelickich potraktowanych jako wrogowie radzieckiego państwa.

Po 1945 r. Kościół Ewangelicko-Augsburski przystąpił do organizowania nowych struktur kościelnych zapewniając opiekę religijną wiernym pięciu dawnych Kościołów. Okres ten został przedstawiony przez Jarosława Kłaczkową; autor omówił kolejne etapy w powojennej historii Kościoła na tle kształtowania się stosunków z władzami państwa komunistycznego. W tym okresie Kościołowi przewodzili: Jan Szeruda (1945-1951), Karol Kotula (1951-1959), Andrzej Wantuła (1959-1975), Janusz Narzyński (1975-1991). Wśród omówionych problemów – znalazły się zagadnienia kluczowe dla powojennej historii polskich ewangelików: utrata przeważającej części majątków przynależnych przed 1945 r. do Kościołów ewangelickich, odpływ niemieckojęzycznych wiernych z terenów Dolnego Śląska, Pomorza i Mazur oraz problem zachowania tożsamości wyznaniowej w obliczu wzrastającej

pozycji Kościoła katolickiego. Polscy luteranie w latach osiemdziesiątych XX w. wykazali się różnorodną aktywnością, m.in. w 1983 r. miały miejsce uroczyste obchody 500-lecia urodzin Marcina Lutera, jak również ożywiły się kontakty z przedstawicielami europejskiego i światowego protestantyzmu. J. Kłaczko włączył się również do historii polskich emigracyjnych ośrodków ewangelickich, które szczególnie rozwijały się po II wojnie światowej. Obok najstarszych luteranckich zborów w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie, po 1945 r. ewangelicy polscy zaznaczyli swoją obecność, zwłaszcza w Wielkiej Brytanii, ale także na terenach Republiki Federalnej Niemiec, Francji oraz w Australii i Nowej Zelandii. Rozrzucony po całym świecie polski luteranizm zachowywał swoją konfesję należąc do Polskiego Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego na Obczyźnie, który utrzymywał duchową łączność z Kościołem w kraju i zapewniał wiernym opiekę duszpasterską. Ważną rolę w integracji rozproszonego środowiska polskich ewangelików spełniało czasopismo „Posel Ewangelicki”, ukazujące się w Wielkiej Brytanii, głównym ośrodku polskiego ewangelickiego Kościoła na Obczyźnie. Po 1995 r. parafie zlokalizowane na ziemiach brytyjskich funkcjonują w ramach Zrzeszenia Polskich Parafii Ewangelickich w Wielkiej Brytanii. Z przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej rozpoczął się nowy etap organizowania życia religijnego wśród ewangelickich emigrantów zarobkowych (polskie nabożeństwa luteranckie zostały zainaugurowane w Dublinie).

Po 1945 r. starania polskich ewangelików na Zaolziu o zachowanie niezależności przedwojennego Augsburskiego Kościoła Ewangelickiego na Wschodnim Śląsku w Czechosłowacji omówił Józef Szymeczek. Z jednej strony Kościół czechosłowacki dążył do wchłonięcia polskich ewangelików zaolziańskich, z drugiej – władze komunistycznego państwa starały się podporządkować sobie polskich duchownych. W 1950 r., na mocy ustawy zatwierdzonej przez państwo czechosłowackie, utworzono samodzielny Śląski Kościół Ewangelicki Augsburskiego Wyznania, który w niezmienionych strukturach funkcjonował do 1989 r. Nie ustrzegł się on jednak od postępującej czechizacji wiernych, pomimo utrzymywania licznych kontaktów z polskimi, zwłaszcza cieszyńskimi ewangelikami. Kolejnym zagrożeniem dla jedności Kościoła okazał się, zyskujący zwolenników, ruch nowopietystyczny, co ostatecznie w latach 1990-1995 doprowadziło do powstania Luteranckiego Kościoła Augsburskiego Wyznania, utworzonego w ramach zborów w Czeskim Cieszynie, Bystrzycy, Trzyńcu i Gródku.

Historię działalności stowarzyszeń społecznych w polskim luteranizmie przedstawił Jan Szturc, wyodrębniając wśród nich: stowarzyszenia społeczno-kulturalne, które w okresie międzywojennym nierzadko wkraczały na drogę działalności politycznej (np. Towarzystwo Polaków Ewangelików na Górnym Śląsku), stowarzyszenia młodzieżowe, skupione przed wojną w Związku Towarzystw Polskiej Młodzieży Ewangelickiej, towarzystwa śpiewacze, oświatowe, kobiece, naukowe, w tym m.in. powstałe w 1929 r., z inicjatywy ewangelików, Towarzystwo do Badania Dziejów Reformacji w Polsce. Ważnym wydarzeniem w powojennej historii było powołanie w 1983 r. Polskiego Towarzystwa Ewangelickiego, kontynuującego tradycje poznańskiego towarzystwa o tej samej nazwie. J. Szturc omówił szczegółowo także działalność stowarzyszeń po 1989 r. Znalazły się wśród nich m.in. towarzystwa i fundacje, których celem jest prowadzenie szkół społecznych czy nowe struktury współdziałania – Forum Ewangelickie czy Forum Kobiet Luterskich. Do omawianego opracowania dołączony został *Wykaz wyznaniowych stowarzyszeń i organizacji społeczno-kulturalnych działających w polskim środowisku luterańskim*.

Historia Kościołów luterańskich dowodzi, że wielokrotnie współpracowały i współdziałały z sobą na różnych polach aktywności wyznaniowej. W XX wieku kontakty luterańskie, w tym również o charakterze ekumenicznym, stały się ważnym wyznacznikiem międzynarodowego i światowego protestantyzmu. Karol Karski przedstawił udział polskiego Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w międzynarodowym ruchu luterańskim oraz różne formy współpracy z Kościołami. Począwszy od uczestnictwa w przedwojennych zjazdach Światowego Konwentu Luterskiego, poprzez udział w pracach Światowej Federacji Luterskiej, powstałej w 1947 r., Światowej Rady Kościołów po aktywnej postawie polskich przedstawicieli w inicjatywach realizowanych np. przez Konferencję Kościołów Europejskich. Kościół Ewangelicko-Augsburski był sygnatariuszem porozumienia między Kościołami tradycji luterańskiej i ewangelicko-reformowanej w Europie, zwanego Konkordią leuenberską (1973). Przedstawiała ona wspólne stanowisko, w dzielących wyznania ewangelickie, kwestiach chrztu, Wieczery Pańskiej, predestynacji oraz kwestii chrystologicznych, umożliwiając wprowadzenie wspólnoty ołtarza i ambony. Poza tym, zwłaszcza w ostatnim dziesięcioleciu, Kościół prowadzi na różnych szczeblach wszechstronną współpracę m.in. z Kościołami ewangelickimi w Niemczech, Szwecji oraz USA.

Ostatnią część trzeciego tomu *Kościół luterański...* stanowi przygotowane przez Redaktora kalendarium z życia Kościoła za lata 1990-2012.

RECENZJE

W szczegółowym zestawieniu uwzględnione zostały wydarzenia o charakterze ogólnokościelnym, rocznicowym, organizacyjnym, jak i inne, ważne dla społeczności luterańskiej, przejawy aktywności.

Każdy z trzech tomów prezentowanej pracy zaopatrzone zostały w noty o autorach oraz indeks nazwisk. Książka ukazała się dzięki wsparciu finansowemu Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, diecezji pomorsko-wielkopolskiej Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego oraz dotacji udzielonej przez parafię ewangelicko-augsburską w Toruniu. Zagadnienie Kościołów luterańskich na ziemiach polskich przedstawione zostało wszechstronnie i całościowo, co pozwala uznać niniejszą pozycję za opracowanie monograficzne, w którym znalazły się nie tylko polityczno-historyczne wydarzenia z życia społeczności luterańskich na przestrzeni wieków, ale przedstawione zostały także zagadnienia obyczajowe, społeczne, kulturalne, wydawnicze, jak również opisane zostały różne wzory religijności, zależne od czasu i lokalnych tradycji. Można też dodać, że autorzy są znawcami omawianych tematów, co może zachęcić do lektury innych ich prac dotyczących luteranizmu czy ewangelicyzmu. *Kościół luterański...* zapewne znajdą swoje miejsce w bibliotekach parafialnych, szkolnych, w księgozbiorach prywatnych, stając się książką ważną dla poznania historii własnej konfesji oraz zachowania własnej tożsamości wyznaniowej. *Kościół luterański w Polsce, mimo współcześnie niewielkiej liczebności, jest depozytariuszem tradycji wszystkich Kościołów luterańskich, które działały w tej części Europy przez setki lat* (Jarosław Kłaczek, *Wstęp*, t. 1, s. 11)

Aneta Sokół